18	[illegible] प्रा. [illegible] पाटील, प्रा. [illegible]	53-54
19	महात्मा फुले का शैक्षणिक योगदान प्रा. डॉ. मी. जी. कदेकर	55-57
20	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री उद्धारक कार्य प्रा. वटाणे कल्याण गजेंद्र	58-59
21	डॉ. अम्बेडकर की शिक्षा दृष्टि डॉ. रमेश विठोबा कांबळे	60-62
22	छत्रपती शाहु महाराजांचे शेतीविषयक विचार डॉ.जयदीप ग. सोळुंके	63-64
23	महात्मा फुले यांचे प्रेरणादायी विचार प्रा.विजयकुमार सुरेश राठोड	65-68
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक धोरण एन. एस. पाटील	69-71
25	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार मनिषा भिमराव शेळके प्रो. डॉ. एस.एम्. भोसले	72-74
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री – विषयक विचार **श्रीमती सारिका उध्दवराव पडवळ**	75-77
27	सामाजिक क्रांतीचे अर्ध्वयू : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर **-प्रा. नानासाहेब महादेव गव्हाणे**	78-81
28	डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के अस्पृश्यता विरोधी विचार और कार्य **वैशाली भगवानराव सिरसीकर**	82-84
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित साहित्याला योगदान **डॉ. फारुक अहमदसाब तांबोळी**	85-88
30	आधुनिक भारताचे शिल्पकार : फुले-शाहू-आंबेडकर प्रा. डॉ. चव्हाण चंद्रकांत संदीपान , हर्षल शशिकांत शिंगे	89-93
31	महात्मा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य ✓ प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	94-96
32	शाहू,फुले, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा. जगताप शालन धर्मराज	97-99
33	भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार वैभव रघुनाथ घाडगे	100-101
34	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.डॉ.रामकृष्ण ज्योतीबा प्रधान	102-104
35	डॉ. आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्वाच्या राजकीय व्यवहाराची चिकित्सा प्रा. डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव	105-108
36	छत्रपति राजर्षी शाहू महाराज - समाजसुधारक व विचारवंत शकुंतला रामभाऊ फाटक	109-113
37	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज प्रा ज्ञानोबा त्रिंबक ढगे , प्रा. भरत वसंतराव जाधव	114-117

Scanned by CamScanner

"Journal of Research & Development" A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-28
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

महात्मा फुले यांचे सामाजिक वशैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख, शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :

महात्मा जोतीबा फुले यांनी आपले व्यक्तिमत्व स्वयंप्रेरणेने आणि आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नांनी घडविले होते. त्यांना पिंड हा इतिहासिक क्रांतिकारकाचा होता. महाराष्ट्राच्या समाजसेवेसाठी ध्येयाने भारावून जाऊन सर्व जीवन समर्पित करणारे ते थोर पुरुष होते. आधुनिक भारतातले पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणजे महात्मा फुले होत. कारण ते समाजातील अपत्ते तरी विचाराने व कर्तृत्वाने असामान्य होते. सामाजिक विषमतेविरूध्द महात्मा फुलेंनी बंड पुकारले. समतेसाठी त्यांनी शुद्रातिशुद्रांना संघटित करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुले हे बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी अविरत झगडणारे ते खरे सुधारक होते. महात्मा फुलेंनी केलेल्या सामाजिक कार्यातून महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाला त्यांनी वेगळी दिशा दाखविली. स्त्रियांच्या व अस्पृश्यांच्या उत्थानासाठी ते वादळासारखे झिजले. त्यांना अनेकांनी विरोध केला, त्यावेळी फुलेंनी हाल अपेष्टा सहन केले. परंतु आपल्या ध्येयापासून जोतीबा फुले कधीच विचलित झाले नाहीत.

महात्मा फुले यांनी भारतीय समाजाला फार जवळून अभ्यासले. त्यामुळे त्यांना भारतीय समाजातील विषमता लक्षात आली. या विषमतेचे निर्मूलन करण्यासाठी, बहुजन समाजाला अन्यायकारी व्यवस्थेतून मुक्ती मिळविण्यासाठी सामाजिक–सांस्कृतिक क्रांती अटळ होती. ही क्रांती महात्मा फुले यांच्या क्रांतीदर्शी तत्वज्ञानाने उभी राहिली. बहुजनांच्या शोषण मुक्तीसाठी महात्मा फुले यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. महात्मा फुले यांनी केलेल्याकार्यामुळे बहुजन समाजात सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात परिवर्तन झाले. भारतीय स्त्रियांना शोषण मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे कार्य सावित्रीबाई फुले यांच्या माध्यमातून सुरू करण्यात आले. यामुळे समाजात सामाजिक आणि शैक्षणिक परिवर्तनाची सुरूवात झाली. यामुळे नंतरच्या काळात बहुजन समाजात क्रांतीकारी परिवर्तन झालेले दिसून येतात. परंतु अजूनही काही घटक संपूर्णपणे विकसित झालेले दिसून येत नाही. यासाठी पुन्हा महात्मा फुलेंच्या कार्याचा जागर होणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
२. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

या शोध निबंधात संशोधन विषय निश्चित करून त्या विषयावर कारणमीमांसा केली जाणार आहे. सबंधीत शोध निबंधात वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहितीचे स्रोत म्हणून दुय्यम साधनांचा वापर केला जाणार आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य :

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतीय समाजातील बहुजनांचे झालेले शोषण, सामाजिक विषमता, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रात कोणत्याच प्रकारची संधी उरलेली नव्हती. प्रस्थापित समाजातून बहुजनांचे होणारे शोषण हे ब्रिटिश राजवटीपासून चालत आलेले होते. भारतीय सनातन व्यवस्थेने आणि मूल्यव्यवस्थेने कमालीची विषमता निर्माण केली होती. जात, वर्ण यांच्या आधारावर भेद निर्माण केले, त्यालाही धर्म जोडला गेला. जात, वर्ण हे धर्माने निर्माण केले असल्याचे भासवत भेदनीतीचा अवलंब केला. त्यामुळे शुद्र, अतिशुद्र आणि स्त्रिया यांच्या जीवनाचे अवकाश संपले, हे सर्व महात्मा फुले यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे त्यांनी समग्र बहुजनांच्या परिवर्तनासाठी सामाजिक सुधारणा चळवळीच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी मूलगामी चिंतन मांडले आणि चळवळीला क्रांतीसाठी समाजलक्ष्यी बनवले. महात्मा फुले यांना चातुर्वर्ण्य, विषमता आणि ब्राम्हणांचे जन्मजात श्रेष्ठत्व मान्य नव्हते. स्त्री–पुरूष व संपूर्ण मानवजात समान आहे अशी त्यांची धारणा होती. परंतु नेमके हेच ब्राम्हण लोकांना मान्य नव्हते. म्हणून महात्मा फुले यांनी चातुर्वर्ण्य आणि सामाजिक विषमतेविरूध्द केलेले सर्वकष बंड सर्वार्थाने ऐतिहासिक आणि महत्वाचे ठरते. परंतु महात्मा फुले हे ब्राम्हणांच्या विरूध्द नव्हते, तर ते ब्राम्हणांच्या ब्राम्हण्य विचारप्रवृत्तीच्या विरोधात होते. महात्मा फुले यांनी ब्राम्हणी व्यवस्थेकडून आलेल्या विचारधारेला कट्टर विरोध करून विषमतावादी, अन्यायकारी, लाचार असलेली व्यवस्थेविरूध्द बंड केले. यामुळे समग्र बहुजन समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी फुलेंनी महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

महात्मा फुलेंनी समग्र बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी सामाजिक कार्य केलेले आहेत. यामध्ये अनेक कार्यांचा आढावा घेता येईल, ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

स्त्रियांची स्थिती : १८ व्या शतकात स्त्रियांना समाजात कोणत्याही प्रकारचे स्थान नव्हते. सर्वत्र स्त्रियांचे शोषण होत होते. परंतु हे तेव्हा महात्मा फुले यांच्या लक्षात आले. बालविवाह, जरठ विवाह, असे अनेक समस्या स्त्रियांच्या होत्या. यामुळे प्रथम स्त्री मुक्तीसाठी जागृती केली. स्त्रियांना दर्जा मिळवून देण्यासाठी तसेच त्यांनी स्त्रियांच्या उध्दाराचे व त्यांचे दुःख निवारण्याचे कार्य केले हे कार्य करीत असताना महात्मा फुलेंनी सर्व जातीतील स्त्रियांचा विचार केला आहे.

Scanned by CamScanner

विधवा विवाहाचा प्रयत्न : समाजात बालविवाह, जरठविवाह, सतीप्रथा व केशवपन यासारख्या अनिष्ट प्रथा होत्या. या समस्येमुळे स्त्रियांचे जीवन अत्यंत खडतर होते. स्त्रियांवर होणाऱ्या या अन्यायाविरुध्द लढा उभारून समाजात पुनर्विवाहाची प्रथा रूढ झाली पाहिजे यासाठी महात्मा फुलेंनी चळवळ सुरू केली. यामुळे समाजात पुनर्विवाह करण्याचा सुरूवात झालेली दिसून येते.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह : बालपणीच स्त्रियांचे विवाह होत असल्यामुळे समाजात कुमारी अर्थात बालविधवांचे प्रमाण प्रचंड होते. त्यामुळे अशा विधवांचे अनैतिक संबंध निर्माण होऊन संतती जन्माला येत असे. अनैतिक संबंधातून बालविधवा गरोदर राहत असत अशावेळी समाजापासून स्वत:ला वाचविण्यासाठी गरोदर राहिलेल्या विधवा जन्माला येणाऱ्या नवअर्भकाची हत्या करत असत. अशा या स्त्रियांची समाजात विटंबना होऊन छळ होत असे. अशा दुर्दैवी विधवा स्त्रियांची समाजाच्या जाचापासून सुटका करण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी इ. स. १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. या बालहत्या प्रतिबंधक गृहात अशाच स्त्रियांनी अर्भकाला जन्म दिला की, ज्या स्त्रियांचे विवाह झाले नाही, परंतु त्या गरोदर होत्या. अशा महिलांनी या गृहात जन्म दिलेल्या अर्भकाचे पालनपोषणाची जबाबदारी फुले दाम्पत्यांनी घेतलेली होती.

अनिष्ट प्रथेला विरोध :महात्मा फुलेंच्या काळात बहुपत्नित्वाची पध्दत प्रचलीत होती. ब्राम्हण व श्रीमंत लोक ऐकापेक्षा अनेक स्त्रियासोबत विवाह करीत असत. स्त्री व पुरूष समान असल्याने हा अन्याय आहे असे फुलेंना वाटत होते. त्यामुळे महात्मा फुलेंनी या प्रथेला कठोर विरोध करून बहुपत्नीत्व प्रथेचे समूळ निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुलेंना बालविवाह हे अमान्य होते. जरठविवाह हे देखील अमान्य होते. फुलेंनी केशवपन पध्दतीस प्रखर विरोध केलेला आहे. समाजात याच शतकात सतीप्रथा प्रचलित होती. पतीच्या निधनानंतर पतीच्या चितेत उडी घेऊन जीवन संपविण्याची प्रथा सतीप्रथा म्हणून ओळखली जाऊ लागली. अशावेळी स्त्रीवर जबरदस्ती केली जात असे. यामुळे महात्मा फुलेंना विधवा स्त्रियांवर होत असणारा हा अन्याय सहन झाला नाही. त्यांनी या प्रथेला विरोध केला. यामुळे काही काळानंतर ही प्रथा बंद झालेली दिसून येते.

अस्पृश्यता निवारण : महात्मा फुलेंच्या सामाजिक कार्यातील महत्वपूर्ण कार्य म्हणजे अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी अस्पृश्यता निवारण करण्याकरीता केलेले सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य महत्वाचे आहे. महात्मा फुलेंनी अस्पृश्यांना आपल्या वाड्यातील पाण्याने भरलेला हौद इ. स. १८६८ मध्ये पाणी भरण्यासाठी खुला केला. तसेच त्यांनी इ. स. १८७३ मध्ये अस्पृश्यता निवारणाचा जाहीरनामा काढला. त्यामुळेच पुढे भारत सरकारला अस्पृश्यता ही कायद्याने नष्ट करता आली.

गुलामगिरीचे उच्चाटन :

समाजात जाती व्यवस्था होती आणि या व्यवस्थेत उच्चवर्णीय लोक खालच्या बहुजन समाजाला गुलामगिरीत वागवित होते. महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या गुलामगिरी या ग्रंथात ते म्हणतात, स्वत:च्या स्वार्थासाठी ब्राम्हण लोकांनी जातीव्यवस्था निर्माण केली आणि आपल्यासाठी सुखसोयी व सवलती करून ठेवल्या. तसेच शूद्र आणि अतिशूद्रातील लोकांना गुलामगिरीच्या खाईत लोटून दिले, परंतु महात्मा फुलेंनी ब्राम्हण लोकांचे हे सर्व ढोंग सर्वप्रथम चव्हाट्यावर आणले आणि शूद्र व अतिशूद्रांची गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी त्यांना शिक्षण देऊन जागृत केले. त्यामुळे या वर्गातील लोक सज्ञानी झाले. परिणामी ते गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी प्रयत्न करू लागले. महात्मा फुलेंनी विविध माध्यमातून समाज परिवर्तनासाठी सतत प्रयत्न करीत होते. यामुळे बहुजन समाजात ज्या काही अनिष्ट प्रथा व विषमता होती, कमी झालेली होती.महात्मा फुलेंनी दलित समाजाच्या उध्दारासाठी पारंपारिक समाजातील विषमतेविरूध्द लढा उभारून दलित समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महात्मा फुलेंनी दलित समाजाचा पाण्याचा प्रश्न असेल, शिक्षणाचा प्रश्न असेल, प्रौढ शिक्षण असेल, दलित समाजासाठी स्वतंत्र शाळा असेल असे विविध कार्य महात्मा फुलेंनी दलित समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी केलेले दिसून येतात. म. फुलेंनी तळागाळातील बहुजन समाजामध्ये असलेल्या व्यसनमुक्तीसाठी प्रबोधन करून समाजातील लोकांना व्यसनापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. म. फुलेंनी बहुजन समाजातील निरक्षर असलेल्या लोकांना अंधश्रध्देपासून परावृत्त करण्यासाठी जाणीव जागृती केली. फुलेंनी समग्र समाजात असलेली अंधश्रध्दा लक्षात घेवून त्या लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन देण्याचे प्रयत्न केले. यामुळे हळूहळू समाजातील अनिष्ट प्रथा व अंधश्रध्दा सारख्या समस्येतून मुक्त मिळविण्यासाठी फुलेंनी फार मोठे योगदान दिले होते.

महात्मा फुलेंनी सामाजिक परिवर्तनातून जे कोणत्याही व्यक्तीला करणे शक्य नव्हते, ते त्यांनी करून दाखविले. या करीता त्यांनी संघटनात्मक प्रयत्न करून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या कार्यासाठी प्रयत्न केले. फुलेंनी यासाठीच सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. म. फुलेंनी स्थापन केलेला सत्यशोधक समाज हा मानवता, बुध्दिप्रामाण्य व व्यक्तिस्वातंत्र्य या प्रमुख तत्वावर आधारित होता. म्हणून फुले असे म्हणतात की, सर्व मानव ही एकाच निर्मिकाची लेकरे असून त्या सर्वांना ईश्वरनिर्मित नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपभोग घेण्याचा समान अधिकार आहे. समाजातील प्रत्येक उपेक्षित माणसाला त्यांच्या विकासाची संधी मिळाली पाहिजे. प्रत्येक क्षेत्रात समानता असली पाहिजे, कोणत्याही ठिकाणी मक्तेदारी नसली पाहिजे, अशा प्रकारची समाज व्यवस्था असणे गरजेचे आहे यासाठीच फुलेंनी सामाजिक कार्याच्या माध्यमातून प्रयत्न केले होते.महात्मा फुलेंनी बहुजन समाजातील विविध जातीतील लोकांच्या उध्दारासाठी आपले आयुष्य समर्पित केलेले दिसून येते. कारण की, महात्मा फुलेंनी सावित्रीबाई फुलेंच्या समवेत समाजातील अनिष्ट प्रथेविरूध्द जाणीव जागृती निर्माण करून ज्या काही कुप्रथा होत्या त्याचे उच्चाटन करण्याचे अनमोल कार्य केले. समाजातील तळागाळातील वंचित घटकाला शोषण व विषमतेपासून मुक्त करण्यासाठी सामाजिक चळवळ असेल, प्रस्थापितांच्या विरूध्द संघर्ष असेल, बंड केलेले असेल अशा अनेक माध्यमातून त्यांना बाहेर काढण्याचे प्रयत्न केलेले होते. परंतु आजच्या समाजव्यवस्थेत चित्र बदललेले दिसून येतात.

Scanned by CamScanner

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

महात्मा फुले यांनी आपल्या शिक्षण कार्याची सुरुवात इ.स. १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा पुणे शहरात सुरु केली. महात्मा फुल्यांच्या निरलस सेवाभावी शिक्षणप्रसाराच्या कार्यास आरंभ करताना ते काहीं करता हे समजते. आपल्या शैक्षणिक कार्याने अज्ञानाचा प्रचंड पाषाणावर प्रहार निर्माण झाला होता. जे दलित, बहुजन समाज व स्त्रिया हेच राष्ट्र उभारणीचे मुख्य आधार आहे यांची अचूक जाणीव जोतीरावांना झाली. म्हणून अज्ञानांधकारात पडलेल्या समाजाला त्यांनी या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देतो.

'विद्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाचे उद्धारी' यासारख्या सुभाषितांनी पाश्चिमात्य ज्ञानाच्या भारतीय स्त्रीची इंग्रजांचे राज्य येत होण्यापूर्वी अशी स्थिती होती. म्हणूनच जोतीरावांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ स्त्री व दलित वर्गापासून केला. पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन, विद्यार्जनाची हौस व समाजसेवेसाठी झिजण्याची तयारी दिसून येते. फुलेंनी स्त्री शिक्षणाचा ध्यास घेऊन स्त्रीला चूल आणि मूल यामधून बाहेर काढून शिक्षणाचे प्रवेशद्वार उघडले. खऱ्या शिक्षणाचा ध्यास घेतलेल्या जोतीरावांनी केवळ साक्षर करून समाधान मानले नाही. शिक्षणाचे प्रतिबिंब शिक्षण घेतलेल्याच्या दैनंदिन जीवनात पडले पाहिजे, शिक्षणाने जीवन अधिक समृद्ध केले पाहिजे, दृष्टी व्यापक झाली पाहिजे, ज्ञानाची कदर केली पाहिजे, अशी अपेक्षा आपण शिक्षणापासून करीत असतो. जोतीरावांनी केलेल्या प्रदीर्घ प्रयत्नानंतर समाजव्यवस्थेत बदल होताना दिसून आलेले होते. समाजातील काही लोक शिक्षण घेण्यास पुढे येताना दिसून आले. महात्मा फुले यांच्या अथक प्रयत्नांना यश मिळत असलेले दिसते. स्त्रियांच्या व दलितांच्या शिक्षणासाठी जोतीरावांनी जणू काही संघर्षच चेतविला होता. तुकारामांसारख्या थोर संताला ज्या भूमीमध्ये 'मी हीन जातीचा आहे.' असा उद्‌गार काढावा लागला होता, त्याच भूमीत आज सावित्रीबाई व जोतीराव या कुणबी माळ्याच्या घरातील तरुण मंडळींना त्यांच्या कार्यामुळे लौकिक वाढत होता. खरे तर हे त्यांच्या कार्यामुळे त्यांना समाजात मिळालेला बहुमान होता.

महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल सहानुभूती बाळगणारी काही मोजकी इंग्रज अधिकारी व सुधारक मंडळी होती; तरी दलितांच्या बाबतीत फार मोठा बदल घडून आला होता असे म्हणता येणार नाही. कारण शूद्रातिशूद्रांच्या व स्त्रियांच्या शिक्षणाला जसा येथील उच्चवर्णीयांनी ठामपणाने नकार दिला होता, तसाच प्रकार इंग्रज सरकार व इंग्रज अधिकारी यांच्याकडून घडत होता. जोतीरावांच्या काळात काही सुधारणावादी विचारवंत हिंदुस्थानात वेगवेगळ्या ठिकाणी मुलींच्या शाळा चालविण्याचा प्रयत्न करीत होते. तरीही कनिष्ठ वर्गातील मुलामुलींच्या शिक्षणाकडे आवश्यक तेवढे लक्ष सरकार देत नाही, याबद्दल काही जागृत वृत्तपत्रांतून नाराजी व्यक्त करण्यात आले. महात्मा फुलेंनी केलेल्या कार्यातून शिक्षण क्षेत्रात आमुलाग्र असे बदल झाले. फुलेंच्या शैक्षणिक कार्यातील परिवर्तनामुळे दिनदलितांना शिक्षण मिळण्यास सुरुवात झालेली होती. शिक्षण ही जर एक असामान्य शक्ती आहे असे मानले तर या शिक्षणाने सर्वप्रकारच्या बंधनांतून मानवाची मुक्तता केली पाहिजे. ही बंधने धर्मसत्तेने, अर्थसामर्थ्याने, राज्यसत्तेने लादलेली असली तरी त्यांना तोडून टाकण्याची ताकद बंधनात अडकलेल्या स्त्री–पुरुषांना शिक्षणाने दिली पाहिजे. शिक्षणाची फलश्रुती सर्व प्रकारच्या समतेच्या आणि मानवी स्वातंत्र्य आणि हक्कांच्या लढ्यांची सिध्दता करण्यात आलेली आहे. अशा व्यापक उद्दिष्टांची महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याला बैठक होती. फुलेंनी बहुजन समाज, अस्पृश्य समाज, स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्यांच्यात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतलेले दिसून येते.

निष्कर्ष :

महात्मा फुलेंनी केलेल्या सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्यावर अभ्यास करताना हे लक्षात घेतले पाहिजे, विविध स्तरावरील शिक्षणासंबंधी एक वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिका महात्मा फुले वठवीत होते. आजच्या एखाद्या शिक्षण चालकाप्रमाणे किंवा शिक्षणतज्ञाप्रमाणे केवळ चार भिंतींच्या आतील शिक्षणाने प्रश्न सुटतील यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. त्यामुळेच त्यांनी शिक्षणाबरोबरच धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अशा विविध क्षेत्रांत आपल्या कार्याने झंझावात निर्माण केला. येथील धर्मव्यवस्थेची कठोर तपासणी करून जोतीरावांनी मानवतावाद हा आपला जीवनध्यास मानला. यावरून हे लक्षात येते की महात्मा फुलेंचे संपूर्ण कार्य हे मानवी कल्याणासाठीच होते, असेच म्हणावे लागेल. कारण की, सामाजिक विषमतेची गुलामगिरी आणि शिक्षणापासून वंचित असलेली समाज व्यवस्था याचा प्रखरपणे संघर्ष करून समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. यामध्ये महात्मा फुले यांच्या कार्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले, कारण की, अनेक वंचित असलेल्या घटकाला परिवर्तनाची संधी मिळाली आणि त्यामुळे त्यांच्यात बदल ही झाला. म्हणून असे म्हणावे लागेल की, महात्मा फुले हे खऱ्या अर्थाने बोलके सुधारक नव्हते, तर कर्ते समाजसुधारक होते.

संदर्भ :

१. कोठेकर, भट्ट, शेटे (२०११), आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद
२. टोंगरे नानाजी (२००६), महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, लोकवाङमय गृह, मुंबई
३. साळुंखे आ. ह. (२०१९), महात्मा फुले आणि शिक्षण, लोकायत प्रकाशन, सातारा
४. लुलेकर प्रल्हाद (२०१९), बहुजन संस्कृतीचे जनक महात्मा जोतीराव फुले, अक्षरवाङमय प्रकाशन, पुणे
५. कठारे अनिल (२०११),आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
६. गेल ऑम्व्हेट (२००९),जोतीबा फुले आणि स्त्री मुक्तीचा विचार, लोकवाङमय गृह, मुंबई
७. साळुंखे आ. ह. (२००९), महात्मा फुले आणि धर्म, लोकवाङमय गृह, मुंबई.

Scanned by CamScanner